

AGRARINĖS REFORMOS PROCESAS NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE IR JOS VISUOMENĖ*

Algis Povilas Kasperavičius

Docentas, daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: if@if.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje siekiama parodyti, kaip įvairios tarpukario Lietuvos visuomenės socialinės ir politinės jėgos suprato tuo metu vykdytos žemės reformos esmę, kokiais motyvais vadovavosi priimdamos sprendimus dėl dvarų žemių nusavinimo ir kompensacijų dvarininkams, kaip šie stengėsi paveikti palankia sau linkme žemės reformos ruošimo ir vykdymo procesą. Straipsnyje teigiama, kad žemės reforma galėjo visiškai nušluoti dvarus ir bajoriškos kilmės dvarininkų sluoksnį, virsdama agrarine revoliucija iš viršaus, arba juos tik daugiau ar mažiau marginalizuoti.

Reikšminiai žodžiai: žemės reforma, tarpukario Lietuva, Krupavičius, Rimka, dvarininkai.

Keywords: agrarian reform, interwar Lithuania, Krupavičius, Rimka, landowners.

Įvadas

Žemės reforma XX a. trečiu–ketvirtu dešimtmečiais susilaukė nemažo mūsų ekonomistų, teisininkų bei istorikų dėmesio. Apie ją įvairiais aspektais buvo gyvai diskutuojama periodikoje iki 1940 m. vidurio, netapo ji tabu ir tarybiniu laikotarpiu. Pastaruoju atveju tai sąlygojo, iš vienos pusės, visuomenės mokslų orientacija į ekonominių bei socialinių reiškinių nagrinėjimą (kitas dalykas, kaip tai būdavo daroma...), o iš kitos pusės – konjunktyrinis uždavinys – „demaskuoti buržuazinės Lietuvos“ valdžios politiką ir sumenkinti jos rezultatus. Tiktai

terminas „žemės (agrarinė) reforma“ retai pasitaikydavo tarybinės Lietuvos autorių knygų ir straipsnių pavadinimuose. Daugelis tų pavadinimų dabar atrodo gana egzotiški. Nuo V. Niunkos straipsnio „Kaip Lietuvos buržuazija buvo pavergusi darbo valstiečius“, paskelbto 1948 m. žurnalo „Komunistas“ 12 numeryje, ir J. Žiugždos knygos „Lietuvos kaimo darbo žmonių kova dėl žemės buržuazijos viešpatavimo metais“, išleistos 1952 m., iki A. Marcelio didelės apimties monografijos, pasirodžiusios 1976 m. tiesiog „barokinio“ pavadinimo „Už proletariato ir darbo valstiečių sąjungą: LKP kova už darbininkų klasės ir darbo valstiečių sąjungą fašizmo viešpatavimo metais (1927–1940)“. Tiesa, darbų autorių pasirinkti pavadinimai tada dažnai būdavo prieš publikavimą pataisomi – pasterpinamas jų ideologinis svoris.

* Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Modernios socialinės struktūros formavimasis Lietuvoje 1918–1940 metais“, Nr. MIP-069/2014, vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamos veiklos kryptį Mokslininkų grupių projektai.

Tiriamąjį pobūdį buvo ekonomisto B. Grakauskas¹, teisininko S. Vansevičiaus² ir ypač istorikų L. Truskos ir V. Kniūraitės darbai. Lenkijoje paskelbtas L. Truskos straipsnis³ buvo, tariant šiuolaikinio istoriko žodžiais, „be abejonės, laikytinas rimčiausiu 1919–1940 žemės reformos tyrimu iš tų, kurie buvo publikuoti Lietuvos autorių 1940–1990 metais“⁴. Pirmąją disertaciją, iš esmės skirtą žemės reformai nušviesti, „Agrarinė Lietuvos buržuazijos politika 1918–1940 metais“, 1983 m. Vilniuje apgynė V. Kniūraitė, ji paskelbė ir keletą straipsnių. Nei disertacija, nei ją lydintys straipsniai netapo proveržiu žemės reformos tyrimuose, nes tokie tiesiog negalėjo būti. Juk moksliniai, tiksliau, konjunktūriniai ortodoksai ypač noriai ieškodavo nukrypimų nuo „partinės linijos“ ir taip jau negausiose disertacijose „buržuazinės Lietuvos“ tematika. Tai gerai žinojo disertantai, o dar geriau jų moksliniai vadovai. Polemika su ganėtinai išsamia, bet labai kritiška, stačiai priekabinga žemės reformos charakteristika „juodojoje“ Lietuvos TSR istorijoje⁵ buvo negalima. Kardinaliai pasikeitus politinėms aplinkybėms, V. Kniūraitė paskelbė disertacijos medžiaga bei išvadamis besiremiančią nedidelės apimties monografiją, skirtą nušviesti žemės reformai⁶. Monografija informatyvi ir pakankamai objektyvi, nors, matyt, iš inercijos joje išliko ideologizuotų terminų bei apibūdinimų, kuriuos autorė vartojo disertacijoje. Tačiau išleista mažu tiražu Vilniaus pedagoginio universiteto leidykloje faktiškai kaip mokymo priemonė,

V. Kniūraitės knyga netapo ribiniu lūžiu žemės reformos problematikos tyrimuose.

Lūžis, be jokios abejonės, sietinas su Gedimino Vaskelos darbais, svarbiausia jo fundamentalia studija, kurioje žemės reforma nepriklausomoje Lietuvoje gvildinama platesniame Pabaltijo šalių ir šiaurės Vidurio Europos bei Balkanų kontekste⁷. G. Vaskela pirmasis Lietuvoje XX a. agrarinio sektoriaus ekonomikos ir socialinių reiškinių tyrimams ėmė taikyti modernius matematinius metodus, tai patvirtina 1992 m. išleista jo monografija⁸. Po 2000-ųjų jis paskelbė dar dvi solidžias monografijas, kuriose šalia kitų ekonominių bei socialinių problemų taip pat analizuojama žemės reforma ir jos rezultatai⁹. Matematinius metodus plačiai bei kūrybiškai taiko akademikas Z. Norkus savo monumentalioje interdisciplininėje studijoje, kurios šeštajame skyriuje nagrinėjama nepriklausomos Lietuvos trečio–ketvirto XX a. dešimtmečių agrarinė reforma, lyginant ją su atitinkamu fenomenu po 1990-ųjų¹⁰.

Galima sakyti, kad G. Vaskela ir Z. Norkus savo darbuose nuodugnai išanalizavo agrarinės reformos nepriklausomoje Lietuvoje ekonominius bei socialinius rezultatus tiek statistiniu, tiek sociologiniu požiūriais, palikdami erdvės šių aspektų tyrinėjimams, manytina, vien remiantis lokale istorija¹¹. Kita vertus,

⁷ G. Vaskela, 1998.

⁸ G. Vaskela, 1992.

⁹ G. Vaskela, 2002; G. Vaskela, 2014.

¹⁰ Agrarinių reformų LR ir LR II lyginamoji istorinė sociologinė analizė, žr. Z. Norkus, 2014, p. 339–396.

¹¹ Žemės reforma domėjosi ir išsivijęs mokslininkai. Pažymėtina statistinės medžiagos gausumu išsiskirianti Broniaus Povilaičio monografija *Lietuvos žemės ūkis 1918–1940*, kur daug vietos skirta žemės reformai. Ji buvo išleista 1988 m. Kanadoje (Toronte), o antras leidimas – 1997 m. Vilniuje.

¹ B. Grakauskas, 1959.

² S. Vansevičius, 1968.

³ L. Truska, 1978.

⁴ G. Vaskela, 1998, p. 28.

⁵ *Lietuvos TSR istorija*, t. 3, 1965, p. 117–124.

⁶ V. Kniūraitė, 1994.

statistinė ir sociologinė analizė neišvengiamai, kad ir kokią būtų tyrinėtojų valia, turi modernizacijos dėmenį, nes ji tiesiog negali aprėpti nagrinėjamo praeities proceso ar reiškinių veikėjų bei dalyvių motyvų ir požiūrių įvairovės. Vienas iš prancūzų „Analų“ mokyklos pradininkų Liusjenas Fevras (Febvre) savo garsiajame veikale „Netikėjimo problema XVI amžiuje“ teigė, kad, norint suprasti praeities žmonių psichologiją, jų elgesio motyvus, reikia visada atsiminti, jog tai buvo „jie“, o ne „mes“¹². Tiesa, L. Fevras rašė apie XVI a., bet nuo žemės reformos nepriklausomoje Lietuvoje pradžios irgi prabėgo jau beveik šimtmetis.

Tiek reformos architektai M. Krupavičius ir A. Rimka, tiek daugiau ar mažiau jai priešingi tautininkų lyderiai, tiek Lietuvos dvarininkai ir jų luomo broliai iš Lenkijos buvo savo epochos žmonės, turintys jos suformuotas, nors skirtingas, pažiūras, moralines nuostatas ir materialinių interesų sampratą. Atskleisti, paaiškinti ar bent parodyti šių žmonių tuometinius motyvus bei vertinimus būtina ir todėl, kad tiek vieni, tiek kiti būdavo ir tebėra iškraipomi. Vargu ar beverta priminti perdėm negatyvią „buržuazinės žemės reformos“ beatodairišką kritiką nelegalios Lietuvos komunistų partijos leidiniuose, jos lyderio V. Mickevičiaus-Kapsuko knygoje „Buržuazinė Lietuva“, kuri, beje, buvo išleista tik 1961 m., ir kiek nuosaikesnį vertinimą jau minėtame „Lietuvos TSR istorijos“ trečiajame tome.

Nėra prasmės dar kartą nurodyti tarptautinio laikotarpio autorių mokslinius (o ne publicistinius propagandinius) darbus, analizuojančius žemės reformą, jos

trūkumus, eksponuoti iš jų nepagrįstus, retkarčiais netgi beveik absurdiškus teiginius. Juk šie autoriai pateikė daug faktinės medžiagos, kai kurie iš jų padarė nemažai vertingų apibendrinimų, nors buvo suvaržyti partinės ideologijos bei konjunktyros ir savicenzūros. Juo labiau kad po 1990 m. Lietuvoje humanitarinių ir socialinių mokslų atžvilgiu išryškėjo kita nemaloni tendencija, kurią G. Vaskela 1992 m. taip apibūdino: „Nereti kuriozai, kai reikalaujama atsisakyti sąvokų ar apibrėžimų vien dėl to, kad juos vartojo komunistinis režimas, nors panašios ar visiškai tos pačios sąvokos ir jų apibrėžimai vartoti ir suidealintoje, ankstesnės ideologinės doktrinos visai neigtoje praeityje.“¹³ Deja, ir po dvidešimties metų ši tendencija neišnyko, o toliau klesti.

Tiesa, ši tendencija beveik nepastebima profesionalių istorikų darbuose. Betgi ir kai kurie rimti istorikai, nepriklausomai nuo minėtos tendencijos, kartais neišvengia abejotinų žemės reformos esminių momentų vertinimų. Štai vienas autoritetingiausių nepriklausomos Lietuvos užsienio politikos žinovų Č. Laurinavičius rašė: „Socialiniu atžvilgiu ypač aktuali žemės reforma įgavo politinio keršto lenkams pavidalą: ji pagilino tarptautinę įtampą krašte ir trukdė tarptautiniam Lietuvos – Lenkijos konflikto suregulavimui.“¹⁴ Išvada, kad nereikėjo vykdyti žemės reformos, neformuluojama, bet tarsi generuojama skaitytojui, nors pats autorius gausiose savo publikacijose neiškelia jos alternatyvos. Kito istoriko, D. Mačiulio, didelės apimties konceptualiaame straipsnyje, kurio pavadinimas neatspindi jo plačios

¹² L. Febvre, 1968, p. 15.

¹³ G. Vaskela, 1992, p. 12.

¹⁴ Č. Laurinavičius, 1997, p. 261.

tematikos¹⁵, šalia daugelio originalių apibendrinimų bei išvadų randame ir šiek tiek prieštaringą teiginį. Tenka jį ištisai pacituoti: „Bakūžei vietos naujame Lietuvos kraštovaizdyje nebuvo, lygiai kaip nebuvo ir jos neatskiriamam palydovui dvarui. Tačiau jei „bakūžės“ Lietuva turėjo numirti garbingai, perdavusi tautines vertybes ir tradicijas, tai dvaras buvo pasmerktas išnykti be pėdsakų ir dėl to neliūdėta, o vėliau net džiaugtasi: Teodoras Daukantas, 1960 m. atsakydamas į „Metmenų“ redakcijos klausimą, kas įvyko reikšmingiausia 1918–1940 m. Lietuvos ūkyje, ne be pasididžiavimo atsakė „Baigta su dvarais!“¹⁶ Tačiau ar tikrai nepriklausomoje Lietuvoje dvarai turėjo išnykti „be pėdsakų“? Juk „baigta“ su jais buvo, tiesa, 1940-aisiais, bet jau TSRS aneksuotoje Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje, primetus brutalią sovietizaciją, vykdant naują, savitą agrarinę reformą. Valdžios, kuri buvo T. Daukantą įkalinusi ir kurios sugrižimas 1944 m. privertė jį galutinai pasitraukti iš tėvynės.

Skirtingų ar tiesiog poliarizuotų žemės reformos vertinimų yra ne tik istoriografijoje. Reformos rengimo ir vykdymo laikotarpiu nepriklausomos Lietuvos epochoje buvo reiškiami įvairūs požiūriai, pristatomi pasiūlymai, atspindėję politinių partijų bei srovių ideologines nuostatas ir socialinių sluoksnių interesus. Iki 1926 m. pabaigos šalies politinio gyvenimo ir visuomenės nuotaikų raiškos centras būdavo seimai, tad parlamentinėms diskusijoms skirsime ypatingą dėmesį. Darbo tikslas yra parodyti, kaip įvairios Lietuvos visuomenės socialinės ir politinės jėgos suprato žemės reformos esmę, kokiais motyvais

vadovavosi priimdamos sprendimus dėl dvarų žemių nusavinimo ir kompensacijų dvarininkams, kaip šie stengėsi paveikti palankia sau linkme žemės reformos ruošimo ir vykdymo procesą. Juk žemės reforma galėjo visiškai nušluoti dvarus ir bajoriškos kilmės dvarininkų sluoksnį, virsdama agrarine revoliucija iš viršaus, arba juos tik daugiau ar mažiau marginalizuoti.

Už revoliucinę ar tik radikalią reformą?

Kuriantis nepriklausomai Lietuvai, visiškai likviduoti dvarus ir eksproprijuoti jų savininkus, neskaitant nelegaliai veikusių komunistų, reikalavo tik socialdemokratų partija. Vienas iš jos lyderių, Steponas Kairys, Steigiamojo Seimo 1920 m. birželio 23 d. posėdyje paskelbė socialdemokratų frakcijos deklaraciją, kurioje žemės reformos klausimą pavadino vienu opiausių. Jis pasiūlė, kad visos „buvusios rusų valdžios, caro šeimos, cerkvių, bažnyčių, vienuolynų ir majoratų žemės pereitų krašto nuosavybėn. Krašto nuosavybėn turi būti be atlyginimo paimtos ir visos stambesnių ūkių žemės“¹⁷. Maksimalios žemės nuosavybės normos S. Kairys nepasiūlė, nurodydamas, kad dėl jos konsultuosis su „organizuotais darbininkais“, bet pasisakė už aprūpinimą žeme visų, kurie norės ją dirbti, atiduodant paveldimai, o tai nebūtinai reiškę privačion nuosavybėn. Mat, jis žadėjo kviesti dvarų darbininkus ūkininkauti bendrai, naudojant technikos ir mokslo laimėjimus. Užbaigė socialdemokratų pozicijos žemės klausimu pristatymą S. Kairys stipriais žodžiais: „Pašalindami per žemės reformą privatinį didįjį žemės

¹⁵ D. Mačiulis, 2002, p. 33–62.

¹⁶ *Ten pat*, p. 34.

¹⁷ *Steigiamojo Seimo socialdemokratų frakcijos deklaracija*, Kaunas, [1920], p. 8.

ūkį Lietuvoje, mes tuo pačiu pašalinsime iš mūsų visuomenės ir dvarininkų luomą – pikčiausią priešininką demokratijos siekimų ir politinių, ir socialinių.“¹⁸ Skaitydamas socialdemokratų deklaraciją, S. Kairys nevensgė užsipulti kunigų, krikščionių demokratų – „klerikalų“, sukeldamas jų atsakomąją reakciją. Norisi pacituoti vieną „pirmaeivišką“ pasąžą, kuris atspindėjo lietuviškosios socialdemokratijos tuometinį visada nekonstruktyvų antiklerikalizmą. S. Kairys kalbėjo: „Nors tarp krikščionių – demokratų yra atstovų, parinktų iš tarpo pačių darbininkų ar valstiečių, bet mum aiškiai matyti, kaip jiems vadovauja žmonės, kuriems iš po skolintos demokratinės rudinės kyšo ilgas rūbas luomo, kuris amžiais sudarydavo visokią reakciją, kuris tikėjimą pasigaudamas mokėdavo išteisinti ir padengti didžiausius liaudies priešų darbus, kuriam visų šalių turtuoliai mielai užleisdavo vietas prie sotaus savo stalo, kaipo ištikimam savo sėbrui.“ (Atstovas Simanaukas¹⁹ šaukia: Azijon eikit, Azijon!)²⁰

Antiklerikalizmą socialdemokratai demonstravo diskusijose dėl žemės reformos įstatymo projekto, kurios Steigiamajame Seime atsinaujino 1921 m. balandį. Nedaulyvaudami vyriausybėje jie neturėjo realių galimybių ruošti įstatymo projektą, o jo svarstyimuose neretai akcentuodavo nela-

bai svarbius dalykus. Antai 1922 m. sausio 20 d. posėdyje socialdemokratų K. Venclauskis, J. Plečkaitis ir V. Čepinskis užsiėmė pasiūlymą suteikti naujai kuriamoms Katalikų bažnyčios parapijoms po 8 ha žemės, o turinčioms jos mažiau, papildyti iki šios ribos, taip pat ir kapinėms įrengti²¹. Jie pagrįstai teigė, kad kartais kunigai uždraudžia laidoti kapinėse toli gražu ne ateistus, o tiesiog jiems neįtikusius asmenis. Tačiau drauge K. Venclauskis tai sakė esant „krikščionišką – juodašimtišką sauvalę, kuri savo politinę kovą veda jau net su mirusiais“, paminėjo „juodašimtį kleboną ir jo gospadinę“, o V. Čepinskis pareiškė: „Kadaise kunigai, panašūs į mūsų kunigus, paskelbė Kristų maištininku ir bedieviu ir nukryžiuo jį. Aš prie tokių „maištininkų“ ir bedievių priklausau, bet ne prie jūsų.“²² Tačiau atitinkamas punktas buvo įtrauktas į 1922 m. žemės reformos įstatymą.

Socialdemokratų indėlis rengiant žemės reformą vis dėlto buvo, kaip dabar sakoma, marginalus. Žemės reformos procese pagrindinis vaidmuo teko krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų krypties veikėjams bei formaliai nepartiniam, bet priklausiusiam centro kairės Demokratiškai tautos laisvės santarai, vėliau Ūkininkų partijai Jonui Aleksai. Niekas iš jų nereikalavo nusavinti visą dvarų žemę, visiškai eksproprijuoti dvarininkus. Liaudininkas Albinas Rimka, apibūdintas M. Riomerio kaip „savamokslis valstietis, savarankiškai tapęs puikiu publicistu ir ekonomistu“²³, buvo labiau agrarinės reformos teoretikas

¹⁸ *Ten pat*, p. 9.

¹⁹ Antanas Simanaukas – Steigiamojo Seimo atstovas nuo Lietuvos darbo federacijos, priklausiusios krikščionių demokratų blokui. Karštai gynė dvarų darbininkų ir kumečių reikalus, ragino palikti dvarininkams tik po 10 ha žemės. Drauge tvirtai pasisakė prieš „pirmaeivius“ už Katalikų bažnyčios įtakos išsaugojimą (*Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006, p. 329).

²⁰ *Steigiamojo Seimo socialdemokratų frakcijos deklaracija*, p. 11–12.

²¹ *Steigiamojo Seimo darbai, 1922, I sesija, 161 posėdis*, p. 74–77.

²² *Ten pat*, p. 77.

²³ M. Riomeris, *Dienoraštis: 1921 sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, Vilnius, 2012, p. 228.

ir jos įstatymų rengėjas iki 1920 m. spalio. Jo statistikos tyrinėjimai pateikė kvalifikuotą žemėvaldos pasiskirstymo Lietuvoje charakteristiką, kuria rėmėsi reformos planuotojai²⁴. Rodos, pirmiausia M. Krupavičius, kuris „iš A. Rimkos raštų“ padarė tokią išvadą: „Vadinasi Lietuvoje kuo ne ketvirta visuomenės dalis neturi išmintų šaltinio. Iš savo rankų darbo mintą, o šalia jų stovi nedidelė žmonių saujelė, kuri užima pusę Lietuvos žemės, nors žymiausia jų dalis galėtų ir be žemės misti. Nedarant jokių išvadų, įsižiūrėjus tik į tas skaitlines, žemės pertvarkymo reikalas aiškus kaip ant delno.“²⁵

Nedidelė M. Krupavičiaus knygelė iš esmės buvo lietuviškos socialinės katalikybės manifestas. Šalia pragmatinių žemės reformos tikslų – 1) „Sumažinti „proletariato“ skaičių, atimti pagrindą demagogams bei kurstytojams ir užtikrinti ramybę valstybėje; 2) Pakelti šalies, kurios ekonomikos pagrindas – žemė, gerovę, nes mažesni ūkiai daugiau išmaitina žmonių negu dvarai; 3) Visas pajamas iš žemės ūkio sunaudoti Lietuvoje, o dvarininkai su mažomis išimtimis kitataučiai – rusai, vokiečiai, lenkai – daug pajamų išveža į užsienius, tokiu būdu skriaudžia Lietuvą ir jos visuomenę“, verčia neturtelius emigruoti²⁶ – M. Krupavičius pagrindė jos atitikimu Kristaus mokymą. Nurodęs, jog krikščionys demokratai griežtai stoja prieš

žemės nuosavybės priešus, visokios rūšies socialistus, jis toliau, cituodamas prancūzų socialinės katalikybės teoretikų veikalus, rašė: „Pirma, krikščionys demokratai nesako nuosavybę esant kokia nors tikybine dogma, kurios niekad keisti negalima būtų; priešingai jie į žemės nuosavybę žiūri tik kaip į istorinę žemės valdymo formą ir šiandien jie gina ją tik dėl to, kad mūsų aplinkybėmis yra geriausias kultūros ir žmonių gerovės veiksnys, dėl to ir visi argumentai remiasi tik šių dienų gyvenimo sąlygomis.

Antra, krikščionys demokratai gindami šiandien nuosavybę, nesako ją esant kokiu tai neliečiamu dievaičiu. Jų manymu absoliutės nuosavybės be jokių apribojimų nėra. <...> Žemės gėrybės yra skiriamos tam, kad visa žmonija turėtų kuo gyventi, dėlto savininkas negali jos naudoti, kaip jis pats panorės. Vienas Dievas teturi absoliutę – visišką nuosavybės teisę. Žmogus gali tą nuosavybę naudoti tik Dievo valios ribose, o Dievo valia yra tokia, kad visi žmonės iš žemės gėrybių galėtų gauti tai, kas jiems jų gyvenimui yra būtina.“²⁷

Ši citata, tikriausiai, pernelyg ilga, bet ji išryškina vieno žymiausių nepriklausomos Lietuvos politikų pažiūras. Tad M. Krupavičiaus politinis oponentas I, II ir III Lietuvos Respublikos seimuose Z. Toliušis Sibiro tremtyje raštuose atsiminimuose pagrįstai teigė: „<...> politinės ir socialinės Krupavičiaus pažiūros buvo labai radikalios. Jeigu jis nebūtų buvęs kunigas ir uolus katalikas, jį būtų buvę galima palaikyti socialistu.“²⁸ Tačiau buvęs ne

²⁴ A. Rimka, *Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą. Statistikos tyrinėjimai*, Vilnius, 1918, p. 37–49; A. Rimka, *Lietuvos ūkis. Statistikos tyrinėjimai. Antrasis leidimas*, Kaunas–Vilnius, 1922. (Ji turi priedus: I. *Papildomosios žinios apie Lietuvos finansus bei ūkį 1919–1921*, p. 120–129; II. *Kai kurie daviniai apie Klaipėdos kraštą*, p. 130–133.)

²⁵ M. Krupavičius, *Žemės klausimas Lietuvoje*, Kaunas: Lietuvių krikščionių demokratų partijos leidinys, 1919, p. 6–7.

²⁶ *Ten pat*, p. 7–9.

²⁷ *Ten pat*, p. 38–39.

²⁸ Z. Toliušis, „Mykolas Krupavičius“, in: *Pastangų ir vargų kronika. Atsiminimai, apybraižos, studijos. Mano amžininkai*, t. 3, p. 195 (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 87-19).

vien žodinis M. Krupavičiaus „radikalizmas“ nekludė jam tapti faktišku krikščionių demokratų lyderiu, kuriam jie patikėjo įgyvendinti žemės reformą – pavedė žemės ūkio ministro pareigas keturiuose ministrų kabinetuose (1923 m. birželio 29–1926 m. birželio 15 d.). Dabartinėje XXI a. pradžios Lietuvoje panašus „radikalumas“ užtrauktų vadinamojo elito visuotinį priešiskumą ir patyčias, o socialinė katalikybė visiškai užmiršta net pačios dvasininkijos.

Žinoma, ir XX a. antro–trečio dešimtmečių sandūroje tiek M. Krupavičiaus, tiek žemės reformos vertinimai nebuvo vienodi. Jau minėto Mykolo Riomerio dienoraščiuose jis apibūdinamas kaip „didysis demagogijos magas“²⁹; „itin garsus demagogas“, „pagrindinis krikščionių demokratų demagogas“³⁰. Toks vertinimas kilo iš M. Riomerio visiškai suprantamos simpatijos savo luomo ir kultūros žmonėms, kurių jis pernelyg neidealizavo. Dienoraštyje yra nemažai kritikos Lietuvos valdžios politikos dvarininkų atžvilgiu ir tos kritikos tarsi paaiškinimas 1921 m. gegužės 21 d. įrašė: „Mano širdis neprispildė staiga meilės dvarininkams ir nenusisuko nuo liaudies. Pernelyg gerai pažįstu mūsų dvarininkus ir neabejoju: jeigu politinės sąlygos pasikeistų jų naudai, staigiai parodytų ragus, išnaudotų samdinius ir skriaustų liaudį taip, kaip anksčiau skriausdavo, keršytų už tai, kas vyksta dabar. Dvarininkais nesisėvė ir smerkiu jų panieką Lietuvai, bet dabar, šiomis sąlygomis, skriaudžiami ir persekiojami yra jie. Persekiojami tiek dėl visuomeninio statuso, tiek dėl tautybės.

²⁹ M. Riomeris, *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 377.

³⁰ M. Riomeris, *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, Vilnius, 2013, p. 125, 209.

Tad būtent šiuo metu užjaučiu dvarininkus, juolab, kad matau kaip nusižengiama įstatymams ir kaip iš to pelnosi ne darbšti liaudis, ne vargšai, o daugiausia įvairaus plauko veltėdžiai, karjeristai.“³¹

Dvarininkai ir Lietuvos valstybė 1919–1922 metais

Pirmojo pasaulinio karo, ypač vokiečių okupacijos laikotarpiu, dvaras patyrė didžiulių nuostolių. Jei savininkai buvo pasilikę savo ūkiuose, tai dar galėjo kiek nors apginti nuosavybę, o pasitraukę į Rusijos imperijos gilumą neturėjo tam jokių šansų. Visi dvarininkai dėl 1917 m. revoliucijų prarado savo santaupas Rusijos bankuose, o rublinėmis asignacijomis apskritai. Vokiečių kariuomenės veržimasis į rytus 1917 m. pabaigoje–1918 m. pradžioje sustabdė naujai okupuotose teritorijose dvarų niokojimą, „pugačevščina“ ir „haidamačina“, kuri ypač siautė dabartinės Ukrainos žemėse. Tačiau lietuvių valstiečiai nesiaubė dvarų Pirmosios Rusijos revoliucijos metais, nesiėmė to daryti jie ir 1918 m. pabaigoje, traukiantis vokiečių kariuomenei ir įžengus į Lietuvą bolševikų Raudonajai armijai. Dvarininkų bėdas Pirmojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais užfiksavo dienoraštyje Tytuvėnų ir Pagryžuvio dvarų savininkas (Mykolo Riomerio giminaitis) Eugenijus Riomeris. Tytuvėnų krašto bolševikų kariuomenė nepasiekė, užtat vokiečių daliniai ten užsibuvo iki 1919 m. pabaigos. Tai buvo jau vadinamojo Freikorpuso savanoriai, kovoję su Raudonąja armija, o vėliau jie prisijungė prie bermontininkų. Prieš pat evakuaciją iš

³¹ M. Riomeris, *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 207.

Lietuvos jie, nors ne visi, tapo tiesiog „plėšikų gauja, besirūpinančia vien išsivežti į Tėvynę kiek galima daugiau prisigrobtos turto“³².

Trumpalaikė bolševikų valdžia rytinėje ir šiaurinėje Lietuvoje ypač didelių nuostolių dvarams nepadarė. Dvarai buvo nacionalizuojami, bet jų žemė neišdalijama kumečiams ir mažažemiams, nes numatyta kurti „liaudies ūkius“ ir komunas. Lietuvos komunistų partijos konferencija, vykusi Vilniuje 1919 m. vasario pradžioje, įpareigojo partijos narius „kuo griežčiausiai kovoti su dvarų dalijimu, taip pat su asmenimis, kurstančiais dalyti kitus“³³. Tokia komunistų agrarinė politika objektyviai padarė paslaugą jų nekenčiamai Lietuvos „buržuazinei valdžiai“ ir dvarininkams. Juk skubus ir chaotiškas žemės dalijimas neišvengiamai būtų dar labiau nusmukdęs žemės ūkio produktyvumą ir sudaręs papildomų sunkumų vyriausybei išvijus bolševikus.

Tačiau dvarininkų ūkių padėtis tebebuvo sunki, o jų tolesnis likimas neaiškus. Apie žemės reformą ne tik rašyta ir kalbėta. 1919 m. birželio 20 d. M. Sleževičiaus ministrų kabinetas pritarė įstatymui dėl karių savanorių aprūpinimo žeme, buvo nacionalizuojami dvarininkams priklausantys miškai, daugiau kaip 25 dešimtinių plotų, ribojamas dvarų žemių pirkimas ir įkeitimas. Vyriausybei kėlė nerimą tai, jog daugelis dvarininkų išparduoda savo žemę. Ministrų kabinetas 1920 m. pradžioje ne kartą svarstė šį klausimą ir paruošė atitinkamą įstatymą. Sausio 5 d. posėdyje

teisingumo ministras L. Noreika nurodė, kad „dauguma lenkų dvarininkų užstato savo žemes Varšuvos bankuose“, o gautus pinigus panaudoja Lietuvos valstybės nenaudai – palaiko lenkų ginkluotas organizacijas. Tai kelia lietuvių pasipiktinimą: „Mūsų visuomenė žemės klausimu labai jautri, jau dabar eina iš visur skundai, kad ligi Steigiamojo Seimo dvarininkai išparduos savo žemes ir tokiu būdu žymiai sumažės žemės fondas.“³⁴ Tuo tarpu žemės ūkio ministras Juozas Tūbelis klausimą aiškino iš esmės: „Dvarininkai dabar yra priversti pardavinėti žemę; daugelyje vietų žymi dalis žemės plotų liekasi neapsėta dėl trūkumo inventoriaus, gyvulių ar sėklos dauguma neįstengia užsimokėti mokesnių. Iš kitos pusės dvarus naikina valsčių savivaldybės nustatydamos aukštas rekvizicijas dvarams, kurių jokių būdu dvarai negali išsimokėti. Reikia dvarininkams duoti galimybės ligi bus išrištas tokiu ar kitokiu būdu žemės klausimas, išlaikyti savo ūkį.“³⁵ (Pabraukta mano – A. P. K.) 1920 m. vasario 3 d. įstatymas atitiko laikinojo Respublikos prezidento Antano Smetonos ir jo šalininkų iš Tautos pažangos partijos (toliau – Pažangos) požiūrį. Įstatymas leido laisvai pirkti iki 50 dešimtinių, o žemės ūkio ministrui sutikus – ir didesnį plotą. Dvarininkai, kuriems nuosavybės teise priklausė iki 200 dešimtinių, galėjo žemę parduoti laisvai, bet valdę daugiau kaip 200 dešimtinių, turėjo gauti žemės ūkio ministro leidimą. Tikslas buvo padėti dvarininkams įsigyti lėšų ūkininkauti iki plataus masto žemės reformos įgyvendinimo, bet Pažanga – vienintelė iš Lietuvos

³² E. Romer, *Dziennik 1919–1923*, Warszawa, 1995, s. 408–409. (Neaišku, kodėl pavadinime nurodyti 1919 m., nors dienoraštis apima ir 1918 m. – A. P. K.)

³³ *Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. I, Vilnius, 1971, p. 418.

³⁴ Ministrų Kabineto 1920 01 05 posėdžio protokolas, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 923, ap. 1, b. 86, l. 37–37 ap.

³⁵ *Ten pat*, l. 37 ap.

politinių jėgų – jos atžvilgiu išvis reiškė skepticizmą ar tiesiog nepritarimą.

Šitokia pozicija tapo bene svarbiausia Pažangos nesėkmės Steigiamojo Seimo rinkimuose priežastimi. 1920 m. balandžio 14–15 d., kai nė vienas jos kandidatas nebuvo išrinktas³⁶. Apverttini rinkimų rezultatai nepakeitė Tautos pažangos požiūrio į žemės reformą. A. Smetona net susiejo ją su Lietuvos valstybės pripažinimo *de jure* klausimu, įrodinėdamas, kad reformos radikalumas kelia nerimą Santarvės valstybėms, ypač Anglijai. Tad ši ir delsia su Lietuvos pripažinimu. Toliau eksprezidentas užginčijo nuomonę apie tai, kad valstiečių ūkių našumas buvo didesnis nei dvarų. Esą buvo atvirkščiai, ir nors „dauguma dvarų dabar nuskurdę, bet tai padarė karas ir jo pasekmės, kurios neturi nieko bendro nei su žemės, nei su žemės valdymo forma, nei su ūkio sistema“³⁷. Išvada atrodė taip: „Jei mums rūpi daugiau ūkio kultūros našumas, nei dvarininkų sunaikinimas, tai reikia pažiūrėti, kas tą našumą kliudo, ir kiek dvarininkai jį kliudo, tiek reikia jis reformos pakeliui paliesti. Prieš tai nieko negalės pasakyti nei Santarvė, nei kas kitas. Visų pirma kliudo pakilti ūkiui sodžiai, taigi reikia jie skirstyti viensėdžiais...“³⁸

Kai 1920 m. rugsėjį Lietuvos kariuomenė buvo lenkų išstumta iš pietų Suvalkijos ir kilo pavojus Vilniui, Kaune susikūrė Lietuvos gynimo komitetas. Jo pirmininku tapo M. Sleževičius, o vicepirmininku – M. Krupavičius. Komiteto rugsėjo 30 d.

³⁶ „Šalyje, kur 80 % rinkėjų buvo valstiečiai, pasisakyti prieš žemės reformą, kad ir kokia netobula ji buvo, reiškė politinį charakirį bet kuriai partijai“, – taip įvertino Tautos pažangos nesėkmę A. Smetonos politinės biografijos autorius (žr. L. Truska, 1996, p. 144).

³⁷ Vilniškis, „Dviejų diplomatų pokalbis ir jų įvertinimas“, in: *Tauta*, 1920-02-12, Nr. 56, p. 1.

³⁸ *Ten pat*, p. 1.

atsišaukime „Ginkluokimės nuo lenkų“ buvo pabrėžtas būtinumas kovoti su lenkų dvarininkais, kurie nori išsaugoti savo dvarus, ir raginama sekti dvarininkus, neleisti jiems veikti prieš Lietuvos valstybę Lenkijos naudai, ginkluotis net šakėmis bei dalgiais. A. Smetona pasisakė prieš tokį aktyvumą, dvarininkų paskelbimą pavojingiausiais Lietuvos priešais. Jau po generolo L. Želigovskio įvykdyto Vilniaus užėmimo A. Smetona piktinosi, kad Lietuvos gynimo komiteto atsišaukimuose pabrėžiamas dvarininkų vaidmuo ir tuo pačiu nuimama atsakomybė nuo Lenkijos, nuo Pilsudskio. Labai pavojingas esąs ir „vienų luomų kurstymas prieš kitus“: „Tegu didžiama dvarininkų ir būtų Lenkijos šalininkai, bet yra gi dvarininkų ir ne lenkų, o kad ir lenkų, tai vis tiek nepardžiusių savo neloyalumo kraštui. <...> Yra dvarininkų, tarnaujančių mūsų kariuomenėje ir kitose valdymo įstaigose ir dorai tarnaujančių“, – rašė A. Smetona³⁹.

Nevengė Pažanga ir demagogijos. Krikituojantis žemės reformą kunigas J. Balčiūnas rašė, kad krikščionių demokratų „ketinama eiti keliu pramintu rusų bolševikų: iš vieny atimti be atlyginimo, kitiems atiduoti arba sau pasilaiykti, neatsižūrint į VII Dekalogo įsakymą“⁴⁰. Tai buvo ne pirmas ir ne paskutinis Pažangos publicistų panaudotas žemės reformos iniciatorių ir šalininkų palyginimas su bolševikais. Ši partija atrodė kaip dvarininkų gynėja, ypač kai 1920 m. rudenį dėl L. Želigovskio žygio arba avantiūros ir paskui ėjusių karo veiksmų smarkiai sustiprėjo lietuvių priešiškus lenkams, pirmiausia vietiniams dvarininkams. Tai liudijo pasisakymai

³⁹ A. Sm., „Katruo keliu“, in: *Tauta*, 1920-10-16, Nr. 52, p. 1.

⁴⁰ J. Balčiūnas, „Ar žemės ar Dekalogo reforma?“, in: *Tauta*, 1920-09-21, Nr. 49, p. 2.

Steigiamajame Seime, straipsniai spaudoje, mitingų Kaune ir provincijos miestuose bei miesteliuose rezolucijos⁴¹.

Jau 1921 m. toks patriotinis įkarštis atslūgo, bet kai kurie Lietuvos dvarininkai įstojo į Pažangai artimą Ekonominę ir politinę Lietuvos žemdirbių sąjungą (toliau – Žemdirbių sąjunga). Jos nariais tapo Švėkšnos dvarininkas Jurgis (Jerzy) Pliateris, Aleksandras Tiškevičius iš Kretingos, Jurgis (Jerzy) Gruževskis ir keletas kitų. Užbėgant kiek į priekį verta paminėti, kad prieš I Seimo rinkimus 1922 m. nemažai Šiaulių ir Telšių apskričių dvarininkų žadėjo balsuoti ne už Lenkų sąrašą, bet už Pažangą⁴². Pats E. Riomeris labai kritiškai vertino tokią poziciją: „Kadangi nei Pažanga, nei Žemdirbių sąjunga jokių simpatijų lenkiškumui nerodo, o atvirkščiai – yra beveik dar labiau šovinistiškos, tad įsijungimas į tas organizacijas vien dėl jų priešiško radikalai žemės reformai yra susijęs su lenkiškumo išsižadėjimu. Todėl toks „žemės gelbėjimas“ negali būti laikomas lenkų interesų ir lenkiškos nuosavybės gynimu.“⁴³ Dvarininkų viltys, sietos su A. Smetonos šalininkais, už keleto metų iš dalies pasiteisino, bet 1922 m. pabaigoje jos rodė šio luomo asmenų desperaciją. Žemės reformos įstatymas, nustatęs nenusavinamo ploto ribą – aštuoniasdešimt hektarų, iš jų iki 25 ha miško, jau buvo išgaliojęs. Į dvarininkų pasiūlymus jį rengiant nebuvo atsižvelgta, tai, tiesą sakant, negali stebinti.

Antai, 1920 m. birželį ką tik sudarytos K. Griniaus vyriausybės žemės ūkio ir valstybės turtų ministrui J. Aleksai viena iš dvarininkų organizacijų – Kauno žemės

ūkio gamintojų sąjunga (KŽŪGS) – atsiuntė visuotinio susirinkimo aprobuotus pasiūlymus dėl žemės reformos⁴⁴. Dokumente žemės reforma pripažinta „būtinu reikalu“, bet ją vykdyti esą reikia „nesumažinant nei žemės ūkio produkcijos nei visuomenės turto“. Tam būtina laikytis privačios nuosavybės ir turto neliečiamumo principo, o valstybinį žemės fondą sudaryti iš a) buvusios Rusijos valdžios ir jos rusų dvarininkams paskirtų žemių ir b) supirktų iš vietinių dvarininkų jų laisvai parduodamų sklypų. Ir tik išsėmus šiuos du šaltinius, tolesniam reformos vykdymui KŽŪGS siūlė „išpirkti nuosavas žemes, nurodytas „Žemės ūkio gamintojų sąjungos“, kuri turi būti valstybės pripažinta kaip vienintelis kompetentinis profesinis organas skirti žemės išpirkimui“⁴⁵.

Tokiu būdu dvarininkų organizacija piršosi į lygiateisius partnerius Lietuvos vyriausybei. Su tuo ir Pažanga nebūtų sutikusi, nors diskusija su ja gal ir galėjo užsimegzti. Tačiau, kaip žinoma, Steigiamajame Seime atstovų Pažanga neturėjo. Kita vertus, Pažangos arba tautininkų palankumas dvarininkams buvo labiau ideologinis negu praktinis. Praėjus keletams metų paėmę valdžią po 1926 m. gruodžio 17-osios perversmo, jie turėdavo atsižvelgti politikoje žemės reformos klausimu į savo socialinės atramos interesus ir nuotaikas, tai pažymėjo jau minėtame straipsnyje D. Mačiulis⁴⁶. Tikrai vienas

⁴⁴ Kauno žemės ūkio gamintojų sąjungos raštas ministrui J. Aleksai, in: LCVA, f. 392, ap. 1, l. 16–17.

⁴⁵ *Ten pat*, l. 16.

⁴⁶ Jis teigė, kad A. Smetona, negailėdamas kritikos tokiai žemės reformai, kokia buvo vykdoma iki 1927 m., nebuvo priešiškas jai iš esmės ar laikė ją nereikalinga, daug kartų pažymėdavo ūkininkų svarbą valstybei, nes kaip tik jie išsaugojo lietuvių tautiškumą. Tautininkų sąjungoje, kuri buvo A. Smetonos autoritarinės valdžios atrama, 1938 m. daugiau kaip pusė narių buvo ūkininkai – 7 628 iš bendro 14 811 skaičiaus (D. Mačiulis, 2002, p. 40–41).

⁴¹ Plačiau apie tai: A. Abromaitis, 2003, s. 27–30.

⁴² E. Romer, s. 496–497.

⁴³ *Ten pat*, s. 497.

iš tautininkų ideologų, tiksliau, „grynas ideologas“ Izidorius Tamošaitis 1928 m. rašė, jog iš „plačiai užsimotos socialinės reformos išėjo muilo burbulas, o pribrendusį socialinį klausimą kaimė“, esą, buvo galima išspręsti daug geresniu būdu. O tas būdas priminė KŽŪGS rašte išdėstytus pasiūlymus. Atsigręždamas į Lietuvos nepriklausomybės pradžią, I. Tamošaitis tikino: „Anuomet, kada mūsų valstybinis gyvenimas dar buvo gana audringas, mūsų sulenkėję dvarininkai buvo sparnus pakėlę skristi į svajonėse pamylėtąją Lenkiją. Anuomet mūsų sulenkėjusieji dvarininkai beveik už dyką būtų pardavę savo dvarus. O pirkėjų tada netrūko. <...> Reikėjo jiems duoti laisvesnes rankas ir jie būtų išsprendę tautiškai socialinę problemą Lietuvoje.“⁴⁷

Nežinia, ar pats I. Tamošaitis tikėjo, kad laisvė dvarininkams pardavinėti žemę būtų išsprendusi problemą, atstojusi žemės reformą? Nebent jis visiškai nevertino bežemių, mažžemių ir Lietuvos kariuomenės savanorių siekio gauti žemės ir savarankiškai ūkininkauti, nepaisė jų spaudimo valdžiai. Šis spaudimas jau nuo 1918 m. pabaigos vertė besikeičiančius ministrų kabinetus atsižvelgti į valstiečių reikalavimus. Tiesa, taip būdavo ne visada, kartais vyriausybė stodavo dvarininkų pusėn. Taip atsitiko sprendžiant ginčą dėl kunigaikščio Vasilčikovo Jurbarko majorato dvarų⁴⁸. Šis

⁴⁷ I. Tamošaitis, „Nuo gruodžio m. 17 d. ligi šių dienų“, in: *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmėtis 1918–1928* (fotografuotas leidinys), Kaunas, 1990, p. 147–148.

⁴⁸ Rusijos imperijai priklausančiose Lietuvos gubernijose 1831 ir 1863 m. sukilimų metu konfiskuoti dvarai būdavo atiduodami rusų didikams, aukštiesiems karininkams ir valdininkams kaip majoratai – nuosavybė, kurią visą paveldi vyriausias sūnus, o jei sūnų nėra – vyriausias iš giminaičių. Lietuvos Respublikos 1918 m. gruodžio 12 d. įstatymu majoratiniai dvarai buvo paskelbti valstybės nuosavybe ir numatyti išdalyti vykdant žemės reformą.

rusų didikas, užsitikrinęs užsienio reikalų ministro A. Voldemaro protekciją, 1919 m. vasarą kreipėsi į Lietuvos vyriausybę su prašymu grąžinti jam dvarus.

Klausimą nagrinėjusi teisingumo ministerija nustatė, kad Vasilčikovai majorato dvarus išpirko ir įstatymas dėl majoratų nusavinimo jiems netaikytinas, bet sprendimas priklauso ministrų kabineto kompetencijai⁴⁹. Žinios apie galimą majorato dvarų grąžinimą Vasilčikovui pasklido Jurbarko ir sukėlė visuomenės pasipiktinimą. Jurbarko valsčiaus ir miesto piliečių susirinkimas 1920 m. sausio 12 d. priėmė kreipimąsi į ministrą pirmininką, kurį įgalioti asmenys iškart nuvežė į Kauną. Tenka pacituoti prieštaravimo dvarų grąžinimo Vasilčikovui motyvus ir reikalavimus valdžiai: 1) Vasilčikovai pasisavino daugelio ūkininkų žemes; 2) atidavimas priešingas yra visos apylinkės manymui ir pasitikėjimui, kad tas dvaras jau paimtas mūsų Valdžios bežemių ir mažžemių naudai; 3) „kelia neramumą visoj šaly ir kariuomenėj (visi sako, kad vyriausybė mus apgauna) ir tuo trukdo mūsų Valstybės statymo darbą“; 4) „paėmęs miškus jis [Vasilčikovas – A. P. K.] <...> pasistengs parduoti arba užstatyti užsienio bankuose“. Susirinkimas nutarė pareikšti vyriausybei, „1) kad mes visi šio krašto piliečiai <...> esame pasiryžę jokiū būdu neleisti p. Vasilčikovui šeimininkauti ir nepripažįstame jo tų žemių ir girių savininku iki Steigiamojo susirinkimo; 2) reikalaujame savo Laikinosios Vyriausybės dvarų atidavimą tuojau sustabdyti“⁵⁰.

⁴⁹ Teisingumo ministro L. Noreikos raštas Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijai, 1919 09 05, in: LCVA, f. 392, ap. 1, b. 117, l. 4–4 ap.

⁵⁰ Jurbarko valsčiaus ir miesto piliečių raštas Ministrui Pirmininkui, in: LCVA, f. 392, ap. 1, b. 117, l. 6–6 ap.

Kreipimasis kuriam laikui pristabdė ministrų kabineto 1919 m. gruodžio 22 d. nutarimo perduoti Jurbarko majoratą kunigaikščiui Vasilčikovui vykdymą. Reikalą komentavo ir kreipimasi paskelbė M. Sleževičiaus partijos laikraštis, nurodęs, kad vyriausybei „Voldemaro iniciatyva ateina kažkokios kombinacijos į galvą ir ji nutaria ligi šiol niekieno neginčytą majoratą sugražinti Vasilčikovui“⁵¹. Vyriausybės sudaryta keturių aukštų valdininkų komisija 1920 m. vasario 7 d. nuvyko į Jurbarką, kur valsčiaus būstinėje ją pasitiko susirinkę apie 200 žmonių. Iš pradžių komisija atsisakė kalbėtis su minia, bet vėliau jai aiškino, kad majorato atidavimas Vasilčikovui nė kiek nevaržo būsimojo Steigiamojo Seimo nutarimų ir neatsilieps jau pradėtam kariškių aprūpinimui žeme, taip pat išklaušė žmonių skundus ir priėmė jų prašymus bei pareiškimus⁵². Nuotaikos Jurbarko, atrodo, aprimo, ir, susipažinęs su Jurbarko gyventojų kreipimusi ir komisijos ataskaita, premjeras E. Galvanauskas priėmė galutinį sprendimą: „Ministerių kabineto nutarimas apie gražinimą kunigaikščiams Vasilčikovams Tauragės ir Jurbarko dvarų turi būti įvykintas. Galutinis šių dvarų, lygiai kaip ir kitų dvarų likimas bus nulemtas Steigiamojo Seimo žemės įstatymais.“⁵³

Agrarinis klausimas Steigiamojo Seimo laikotarpiu: kontroversijos ir sprendimai

Sušaukus Steigiamąjį Seimą, jo atstovams atsirado galimybė, teikiant paklausimus

⁵¹ „Lietuva ar Rusija?“, in: *Darbas*, 1920-01-18, Nr. 4, p. 1–2.

⁵² Komisijos pranešimas Žemės ūkio ir Valstybės turtų ministrui, LCVA, f. 392, ap. 1, b. 117, l. 21–22 ap.

⁵³ Ministro pirmininko raštas Žemės ūkio ir Valstybės turtų ministerijos Valdytojiui, 1920-03-02, in: *Ten pat*, l. 25.

ministrams, pagarsinti žemės tvarkomųjų komisijų piktnaudžiavimus apskrityse ir dvarininkų daromus įstatymų pažeidimus. Valstiečių liaudininkų atstovas Petras Ruseckas 1921 m. gegužės 21 d. paklausime žemės ūkio ir valstybės turtų ministrui atskleidė, jog kai kurie dvarininkai kerta jau nusavintus valstybės miškus, parduoda, kaip Rokiškio dvarininkas Pšezdzeckis, jam priklausančius pastatus, nesilaikoma įstatymo dėl tarnavusių Lenkijos kariuomenėje ir bermontininkų daliniuose dvarininkų nuosavybės konfiskavimo⁵⁴. Kitame paklausime P. Ruseckas pranešė, kad Bukančiškių dvaras Alytaus apskrityje, priklausantis lenkų kariuomenėje tarnaujantiam F. Piliauskui, jau buvo išdalytas, bet dabar komisijos įgaliotinis žemę iš naujakurių atėmė ir atidavė F. Piliausko motinai. Tačiau dvaro savininkė buvo ne ji, bet lenkų kariuomenėje tarnaujantis sūnus⁵⁵.

Įvairių piktnaudžiavimų ir įstatymų pažeidimų, kuriuos darydavo tiek dvarininkai, tiek Lietuvos valdininkai, buvo nemažai, o jų kaltininkai dažniausiai likdavo nenubausti. Tačiau vis dėlto 1919 m. iš Valstybinio žemės fondo buvo išparceliuota 5 313 ha, 1920 – 17 692 ha, 1921 – 21 071 ha ir 1922 – 14 853 ha⁵⁶. Nuo 1920 m. rudens veikė Žemės reformos įvedamasis įstatymas miškams, pelkėms, vandenims ir privilegijuotai įgytoms žemėms nusavinti, o pagrindinio žemės reformos įstatymo svarstymas Steigiamajame Seime nuo 1921 m. balandžio užsitęsė beveik 10 mėnesių. Tai lėmė jo priėmimo trijų skaitymų procedūra ir iš dalies karštos,

⁵⁴ P. Rusecko paklausimas Žemės ūkio ir Valstybės turtų ministrui, 1921-05-21, in: LCVA, f. 392, ap. 1, b. 216, l. 20–21.

⁵⁵ *Ten pat*, l. 41.

⁵⁶ B. Povilaitis, 1997, p. 47.

kartais nekonstruktyvios ilgos diskusijos⁵⁷. Kalbėtojai oponentus kaltino arba klerikalizmu, arba bolševizmu, prisiminėdavo Lenkijos pavojų ir žalą, kurią lietuvių tautai padarė unija su Lenkija amžiams bėgant.

Santūrumu ir dalykiškumu išsiskyrė ministro J. Aleksos pasisakymas 1921 m. gegužės 3 d. posėdyje. Jis įspėjo dėl pavojingų tendencijų ne tik Lietuvos, bet ir Europos gyvenime, kurios atsispindėjo ir Žemės reformos įstatymo svarstymuose ne tik Steigiamajame Seime, bet ir visuomenėje: „Pirma, materialinių turtų daugelyje sluoksnių įsigėidimas, dar didesnis negu prieš karą, ir kapitalizmo, kur tik jis jaučiasi nepažabotų, dar žiauresnis siautimas ir dar didesnis jo besotiškumas. Iš čia <...> kyla reakcijos grėsmė, pastangos grąžinti gyvenimą į priprastas senąsias vėžes... Antra, tai išjudinto, iš kantrybės išėjusio vergo lygiai akli linkimai viską griauti, visas esamas realybes naikinti, jų objektyviai įvertinti net nemėginant.“⁵⁸ J. Aleksa nurodė, kad būtina žemės reformos nepaversti vien dvarų parceliavimo, t. y. ūkių smulkinimo, mechaniniu procesu, o jį sieti su žemės ūkio vystymo ir visos valstybės ekonomikos reikalais, stengtis paversti žemės reformą kūrybos, o ne griovimo darbu. Ypač J. Aleksa pabrėžė kredito – paskolų teikimo naujakuriams – reikmę: „Iš visų žemės ūkiui kelti priemonių, pigus pasiekiamas kreditas visuomet yra viena pačių svarbiausių, dabartinėmis Lietuvos sąlygomis, sakyčiau, vienintelė svarbiausioji priemonė. Tokio kredito nesuorganizavus mūsų žemės ūkis tinkamai kilti

negalės.“⁵⁹ Ministras taip pat pasisakė už tam tikrą atlyginimą stambiųjų ūkių savininkams už nusavintą žemę ir būtinumą duoti žemės mažžemiams. Jis sakė: „Mažžemiai būtinai turi jos gauti. Jie turi sėklos, turi arklių, šiokį tokį inventorių, pakankamai darbo jėgos, jiems tiktai trūksta žemės. <...> Jei mes nepridėtume jiems žemės ligi racionalios normos, tai stačiai padarytume valstybiniu ir ekonominiu atžvilgiu didžiausią nuodėmę.“⁶⁰

Svarstant Steigiamajame Seime Žemės reformos įstatymą, didžiausių nesutarimų iškilo dėl nusavinamos ir dvarininkams paliekamos žemės normos, kompensacijų už nusavintą plotą mokėjimo ar nemokėjimo, taip pat reformos įgyvendinimo tempų. Socialdemokratai ragino paimti neatlygintinai visas dvarininkų žemes. Krikščioniškajame bloke ilgai nebuvo vienodos nuomonės: kai kurie Ūkininkų sąjungos atstovai siūlė palikti dvarininkams net po 150 ha, o Darbo federacijos frakcijos narys A. Simanauskas – tik tiek hektarų, kiek gaus dvarų darbininkai⁶¹. 1921 m. pavasarį ir M. Krupavičius kalbėjo apie 70 ha nusavinamą normą, abejojo dėl atlyginimo dvarininkams būtinumo ir siūlė labai sparčiai vykdyti reformą. Liaudininkai ragino paimti iš dvarininkų žemę be atlyginimo, paliekant jiems po 50 ha. Radikalios kalbos ir pasiūlymai dėl žemės reformos kėlė vis didesnę nerimą A. Rimkai – vienam žymiausių liaudininkų veikėjų. Jis 1920 m. spalį pasitraukė iš Žemės reformos komisijos, o 1921 m. gegužės 5 d. dėl pablogėjusios sveikatos atsisakė Steigiamojo Seimo nario mandato⁶².

⁵⁷ Nepriklausomos Lietuvos seimuose jų narių pasisakymų laikas nebuvo ribojamas.

⁵⁸ *Steigiamojo Seimo darbai, 1921 I sesija, 87 posėdis*, p. 34.

⁵⁹ *Ten pat*, p. 31.

⁶⁰ *Ten pat*, p. 33.

⁶¹ *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*, Vilnius, 1978, p. 141.

⁶² *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų)*

Netrukus A. Rimka officiozo puslapiuose paskelbė labai kritiško tono „Laiškus apie žemės reformą“⁶³. Pirmiausia, jų autorius prieštaravo paliekamos dvarininkams normos maksimumo sumažinimui iki 70 ar 50 hektarų, juo labiau visiškam dvarų nusavinimui. Išskyrus socialdemokratų (suprantama, ir komunistų – A. P. K.) jokia lietuvių politinė srovė iki 1920 m. rudens, esą, tokių reikalavimų irgi nekėlė. Tad jei „įstatymo sumanyme vieton 200–300 dešimtinių dvarininkams siūloma palikti ne daugiau 80–180 hektarų, o St. Seime net reikalaujama sumažinti iki 50 ha, jei šiandien ne tik socialdemokratai, bet ir liaudininkai ir net dalis krikščionių demokratų stovi už dvarų žemės ėmimą be jokio atlyginimo, tai čia mūsų dvarininkai galėtų padėkoti tiktai sau ir Varšuvos lenkų valdžiai, kurią jie daugiau brangina, negu savo gimtinę šalį, ir net daugiau, negu savo tikruosius, ne išsvajotus interesus. <...> Deja, žemės reforma nėra ir negali būti nei nuotaikos, nei politinio su priešininkais atsiskaitymo dalykas, nei pagaliau vien socialinis klausimas: žemės reforma yra ir pasilieka pirmiausia ūkio arba ekonomikos klausimas [pabraukta mano – A. P. K.], visai nežiūrint į tai, kokiais motyvais, nei kokiais pagrindais ji bus įgyvendinama“⁶⁴.

Toliau Rimka nurodė, kad ir visiškai nusavinus dvarus, žemės neužteks visiems bežemiams ir mažžemiams aprūpinti. Socialinį klausimą Lietuvoje galima išspręsti plėtojant pramonę, kurioje būtų įdarbin-tas kaimo gyventojų perteklius. A. Rimka taip pat pasisakė prieš neatlyginamą dva-

rininkų žemės nusavinimą, kritikuodamas tokio sprendimo šalininkų argumentus, kuriuos jis pateikė šiek tiek šaržuotai: „a) dvarininkai yra Lietuvos priešininkai, b) savo žemes jie įgijo daugiausia neteisėtu keliu, c) Leonas XIII ir kiti Bažnyčios tėvai leidžia tai daryti, d) siūlomąjį atlyginimu dvarininkai vis vien nepasitenkins, e) neduodant atlyginimo bus galima išperkamaįjį mokestį naujakuriams sumažinti arba visai jo neimti, f) atlyginimo šalininkų Lietuvoje yra ne daugiau kaip 10 %, g) reikia būti ir minios nusistatymo.“ Dėl paskutinio argumento A. Rimka pastebėjo, kad minios Lietuvoje nėra nusistačiusios iš stambųjų žemvaldžių viską „imti atimti“ ir pasiskirstyti savavališkai, jei įstatymu to nebūtų padaryta“⁶⁵. Kritikos smaigalys buvo nukreiptas į M. Krupavičių, apibūdintą taip: „<...> kunigas reformatorius, kuris savo nusistatymą remia daugiausia Leono XIII ir kitų labai gerbiamų autoritetų argumentais.“

„Laiškų...“ autorius įspėjo, kad negalima žemės reformos įgyvendinti per dvejus ar penkerius metus, o Steigiamojo Seimo nariai į tai ir į kitas su šiu susijusias problemas nekreipia dėmesio, tad jis racionaliai mąstantį mato tik vieną „žemės ūkio ministerį“⁶⁶ dedant tikrai Herkulio pajėgas, kad žemės reformos visą sunkumą ir painumą parodyti [parodytų]“⁶⁷. A. Rimkos kritiškas požiūris į daugelį žemės reformos projekto aspektų rodė, kad Pažangos priešiškus jai nebuvo vien tik konservatizmo apraiška, o turėjo ir racionalų pagrindą. Tačiau liaudininkams vieno iš jų lyderių kritika neturėjo poveikio. 1922 m. vasario 15 d. balsuojant dėl Žemės reformos įstaty-

narių biografinis žodynas, p. 316.

⁶³ A. Rimka, „Laiškai apie žemės reformą“, in: *Lietuva*, 1921-06-03; 06-04; 06-05; 06-07; 06-08, Nr. 120–124.

⁶⁴ *Lietuva*, 1921-06-03, p. 3.

⁶⁵ *Lietuva*, 1921-06-08, p. 1.

⁶⁶ Tada juo buvo J. Aleksa.

⁶⁷ *Lietuva*, 1921-06-05, p. 2.

mo projekto liaudininkų atstovai susilaikė. Įstatymas, priimtas krikščioniškojo bloko atstovų balsais, įsigaliojo nuo 1922 m. balandžio 3 d., kai buvo paskelbtas „Vyriausybės žiniose“. Preambulėje buvo nurodytas reformos tikslas: „Žemės reformos įstatymas leidžiamas bežemiams ir mažažemiams žemė aprūpinti, žemės valdymui taip sutvarkyti, kad būtų tinkamos sąlygos žemės ūkiui ir visų pirma smulkiąjam ir vidutiniam ūkiui tarpti ir suvalstybinti tiems žemės turtams, kuriuos valstybė gali tikslingiau naudoti ir saugoti, negu privatiniai asmens“⁶⁸ (pabraukta mano – A. P. K., tai pasakyta pirmiausia buvo apie miškus). Iš privačių savininkų numatyta paimti visą žemę, „kuri vieno asmens arba šeimos bendrame valdyme sudaro daugiau per 80 hektarų“. Už paimtą plotą buvo pažadėtas, su daugeliu išlygų, atlyginimas. Būtent dėl per didelės, jų nuomone, paliekamos dvarininkams žemės normos ir atlyginimo liaudininkai 1922 m. vasario 15 d. balsuojant susilaikė. Labai svarbus Lietuvos žemės ūkio raidai ir valstybės gyvenimui apskritai buvo įstatymo trumpas V skyrius „Kaimų skirstymas viensėdžiais“.

M. Krupavičiaus žemės reformos etapas

1922 m. buvo išparceliuota nedaug dvarų, išdalytos žemės plotas netgi mažesnis kaip praeitais 1921-aisiais. Proveržis prasidėjo, kai 1923 m. birželį koaliciniame E. Galvanausko kabinete žemės ūkio ministru tapo M. Krupavičius. Per trejus jo vadovavimo ministerijai metus smarkiai padidėjo parceliuojamas dvarų žemės plotas. 1923-iaisiais buvo išdalyta 87 117 ha,

1924 – 136 057 ha, 1925 – 124 184 ha ir 1926, kai Krupavičius, birželio mėnesį sudarius M. Sleževičiaus kabinetą, prarado ministro pareigas – 76 020 ha, o iš viso 423,4 tūkst. ha⁶⁹. Tai sudarė beveik 59 % 1919–1938 m. laikotarpiu išdalytos bežemiams, mažažemiams ir kariams savanoriams žemės ploto. Žvelgiant iš ilgalaikės perspektyvos, M. Krupavičiaus idėjos ir veikla žemės reformos sferoje vertinamos, be abejo, teigiamai: „Savo nuveiktais darbais lietuvių tautai jis gali būti gretinamas su tokiomis asmenybėmis kaip V. Kudirka ir J. Basanavičius. Mykolas Krupavičius turėjo krikščioniškos dvasios charizmą, stiprų protą ir valią. <...> Reikšmingiausias M. Krupavičiaus nuveiktas darbas 1922 m. žemės reforma. <...> Įvykdęs šią garsią reformą, tarsi lietuviškas Mozė, išvedė Lietuvos valstiečius iš skurdo, priverstinės emigracijos būklės į labiau pasitvirtintą ir orų gyvenimą.“⁷⁰

M. Krupavičiaus ministeriavimo laikotarpiu jo veikla buvo dažnas kairiosios opozicijos – liaudininkų su socialdemokratais – užsipuolimų II Seime ir jų spaudoje taikinys. Tiesa, tai siejasi ir su jo, kaip ryškiausio viso krikščioniškojo bloko politiko ir kovingo oratoriaus, nepraleidžiančio progos atsikirsti oponentams Seimo posėdžiuose, „statusu“. Tačiau kairioji opozicija smarkiai kritikavo ir M. Krupavičiaus vadovavimą ministerijai. Rinkimų į III Seimą išvakarėse liaudininkai išleido propagandinę knygą, smerkiančią valdančiųjų politiką kaime. Pagrindinis neigiamas knygos herojus buvo Mykolas Krupavičius, nepagarbiai primenant jo kunigystę. Aiškiai aliuziją į M. Krupavičių matome tokioje „antiklerikalinėje“ pastraipoje:

⁶⁸ „Žemės reformos įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1922-04-03, Nr. 83, p. 721.

⁶⁹ B. Povilaitis, 1997, p. 47.

⁷⁰ E. Kriščiūnas, 2006, p. 41.

„Šiandien kunigų visur sutiksi: krautu-
vėje, traktieriuje, banke, ministerijoje,
Seime ir kitur. Kunigai atsisakė savo tie-
sioginių pareigų – melstis Dievui už visų
nuodėmes. Jie numetė sutanas, užsivilkę
svietiškus rūbus, kiti net užsiaugino barz-
das... [pabraukta mano – A. P. K.]. Maža
to dar – ūkininkų sąjunga, krikščionys
demokratai ir darbo federacija visus Lie-
tuvos žemės ūkio reikalus per tris metus
pavedė tvarkyti ne agronomui, bet kunigui
M. Krupavičiui.“⁷¹

M. Krupavičius buvo kaltinamas vyk-
dęs grynai partinę politiką, iš skirtų žemės
ūkio kultūrai kelti lėšų šimtus tūkstančių
litų pradėjęs dalyti savo partijai ir įvai-
rioms katalikiškoms organizacijoms – „ki-
tur nerasime vyriausybės, kuri išdo pini-
gus naudotų savo politinei partijai. Taip
elgiasi tik Rusijos bolševikai!“⁷² Šalia
nepagrįstų ar pagrįstų kaltinimų ministrui
buvo prikišama ir dėl brangaus kredito, kai
privatūs bankai už paskolas imdavo tie-
siog lupikiškas palūkanas, esą 36, 42 ir net
72 %, nors valstybinis Lietuvos bankas
privatiems bankams teikia paskolas už
8 % palūkanų⁷³. Tokia ar beveik tokia pa-
dėtis buvo realiai, bet vargu ar M. Krupa-
vičius galėjo per savo ministeriavimo metus
ją pakeisti. Menkos galimybės kredituoti
naujakurių ūkius buvo sparčiais tempais
1923–1925 m. vykdytos žemės reformos trū-
kumas. Neišvengiama buvo ir daugybė gin-
čų dėl aprūpinimo žeme pirmenybės, dvarin-
inkų visiškai suprantamos pastangos išsau-
goti kaip savo nuosavybę kuo didesnę plotą
naudmenų. 1924 m. gegužę dvarininkų
nenaudai buvo pataisytas Žemės reformos

įstatymas. 1922 m. įstatymas numatė, kad
jei žemę valdo bendrai keletas asmenų, tai
kiekvienam galioja nenusavinama 80 ha
norma, o pagal 1924 m. pataisą – visiems
bendravaldžiams paliekama tik 80 ha.

Žemės reforma autoritarizmo epochoje

Per trumpą M. Sleževičiaus kairiosios
vyriausybės egzistavimo laikotarpį jokių
pakeitimų Žemės reformos įstatyme ir
jo vykdymo praktikoje nebuvo padaryta.
1926 m. gruodžio 17-osios perversmas, po
kurio A. Smetona tapo Respublikos prezi-
dentu, o A. Voldemaras premjeru, nereiškė
žemės reformos nutraukimo, nors tokių
gandų ir buvo. Žemės ūkio ministru į Vol-
demaro vyriausybę buvo pakviestas jau
minėtas Jonas Aleksa – neabejotinas, nors
ir nuosaikus žemės reformos šalininkas, o
Albinas Rimka, buvęs nuverstos vyriausy-
bės finansų ministras, 1927 m. pradžioje
tapo Centrinio statistikos biuro direkto-
riumi. Naujasis premjeras, o dar labiau
prezidentas A. Smetona kadru politikoje
laikėsi principo „Kas ne prieš mus, tas su
mumis“. Tiesa, J. Aleksa, vadovavęs žė-
mės ūkio ministerijai iki 1935 m. rudens,
nesutarė su A. Voldemaru ir prisidėjo prie
jo nušalinimo 1929 m. rugsėjį. Galimas
daiktas, viena to priežasčių buvo Voldema-
ro nevieši priekaištai dėl žemės reformos.
Antipatija Voldemarui pasirodė stipri, nes
1933 m. išleistoje knygoje J. Aleksa rašė:
„<...> liguistos ambicijos pasitaiko lietu-
viuose ne vien tarp menininkų, bet ir tarp
politikų. Ryškiausias to pavyzdys – vienas
mūsų mažas „didžiukas“ eks „didvyris“
visur, visada ir į viską spjaudas.“⁷⁴ Niekas

⁷¹ K. Sodietis, *Valstiečių – ūkininkų reikalai ir An-
trasis Seimas*, Kaunas: Valstiečių liaudininkų sąjungos
leidinys, 1926, p. 43.

⁷² *Ten pat*, p. 26.

⁷³ *Ten pat*, p. 28.

⁷⁴ J. Aleksa, *Lietuviškų gyvenimo kelių beiškant. Lietuvos tautos likimo klausimu*, t. II, Kaunas: Autoriaus
leidinys, 1933, p. 97.

tada Lietuvoje negalėjo abejoti, kad tas „mažas didžiukas“ – Augustinas Voldemaras.

Tačiau beveik trejus metus po Gruodžio 17-osios perversmo A. Voldemaras vadovavo ministrų kabinetui, kuris nustatė ir žemės reformos tolesnio vykdymo gaires. Tekdavo vyriausybei užsiimti ir einamaisiais kaimo reikalais, reaguoti į piktnaudžiavimus. Aktualus buvo naujakurių ir besikeliančių iš kaimų į vienkiemius aprūpinimo miško medžiaga klausimas. 1926 m. rugsėjį buvo įvesta nauja miško medžiagos pardavimo tvarka, pagal kurią miško medžiaga gyventojų reikalams buvo parduodama nustatyta (taksos) kaina, siekiant apsaugoti juos nuo miško pirklių ir pramonininkų konkurencijos. Deja, 1926–1927 m. žiemos miško kirtimo sezono metu buvo pastebėta, kad kai kurie piliečiai daromus valdžios palengvinimus naudoja pasipelnymo tikslams, t. y. nusipirkę gerokai mažesne kaina miško medžiagos, parduoda ją už didesnę kainą pirkliams. Todėl Baudžiamasis statutas buvo papildytas straipsniu: „Kas gavęs iš valdžios miško medžiagos, palengvintomis sąlygomis yra perleidęs kitiems, baudžiamas pinigine bauda iki 500 litų; ta pačia bauda baudžiami ir tie asmenys, kurie tą medžiagą pirkę, be to miško medžiaga iš pirkusiųjų konfiskuojama.“⁷⁵ Autoritarinė Lietuvos valdžia netoleravo tokių „laisvosios rinkos“ apraiškų. Tačiau miško medžiaga ir mažesnėmis kainomis ne visiems buvo įperkama. Ministrų kabinetui teko leisti žemės ūkio ministrui išduoti ūkininkams padegėliams ir besiskirstantiems į vienkiemius miško medžiagos kreditan iki 6 mln.

⁷⁵ Baudžiamojo Statuto 626-1 straipsnio papildymas ir paaikškinamasis raštas prie jo, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 527, l. 167–168.

litų vertės be palūkanų. Kreditas privalėjo būti padengtas per penkerius metus, ne mažiau kaip po 20 % per metus⁷⁶.

Su įsiskolinimais būdavo visai. 1919–1923 m. iš Žemės ūkio ministerijos sandėlių buvo duodamos paskolos natūra – grūdais ir perleista daug smulkaus ūkinio inventorius. Nepaisant griežtų išieškojimo priemonių ir padarytų lengvatų, liko nepadengta apie 100 000 litų. Kadangi daugumos skolininkų materialinė padėtis buvo sunki ir buvo aišku, kad jie paskolų nepajėgs gražinti, ministras J. Aleksa pasiūlė ministrų kabinetui leisti visą įsiskolinimų sumą nurašyti⁷⁷. Palaipsniui buvo plečiamos ilgalaikio kredito ūkininkams galimybės. Svarbiu veiksmu tapo politikos kaimo atžvilgiu nuoseklumas, susijęs su nepertraukiamai beveik devynerius metus (iki 1935 m. rugsėjo) Žemės ūkio ministerijai vadovavusio J. Aleksos – gero specialisto, aukštos kultūros ir turinčio didelę valstybinio darbo patirtį – asmenybe. Jis 1925 m. išleistoje savo knygoje atliko visapusišką lietuviško kaimo esamos padėties analizę ir suformulavo šalies žemės ūkio modernizacijos sampratą⁷⁸. Dalį savo idėjų J. Aleksa įgyvendino autoritarinio režimo metais. Paradoksaliai palankia aplinkybe tam tapo ginčų ir diskusijų seimuose nebuvimas. Nuo 1927 m. balandžio iki 1936 m. jokia tautos atstovybė Lietuvoje neegzistavo. Žemės reformos, kaip dvarų parceliavimo, tempai lėtėjo. 1927–1930 m. kasmet būdavo išparceliuojama kiek daugiau negu po 30 tūkst. ha, o iš viso – 133

⁷⁶ Ministrų Kabineto reikalų vedėjo raštas, 1927-12-12, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 527, l. 174.

⁷⁷ Žemės ūkio ministro raštas, 1928-11-05, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 584, l. 43–43 ap.

⁷⁸ J. Aleksa, *Lietuvių tautos likimo klausimu*, t. 1, *Lietuvos kaimas ir žemės ūkis*, Kaunas: Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų s-gos leidinys, 1925.

576 ha. Vėlesniais metais, senkant Vals-tybiniam žemės fondui, išskirstomų hektarų skaičius susitraukė nuo 24 tūkst. ha 1932 m. ligi 5 005 ha 1938-aisiais⁷⁹. Pirmenybė aprūpinant žeme nuo pat 1927 m. visada būdavo teikiama Lietuvos kariuomenės savanoriams. Tada taip pat imta sparčiau skirstyti kaimus į vienkiemius. Daugiausia buvo išskirstyta 1931–1934 m. Tai sudarė palankesnes sąlygas žemės ūkio gamybai intensyvinti.

To laikotarpio žemės ūkio pažanga vėlesniuose tyrinėjimuose ir sintetiniuose darbuose vertinama įvairiai. Nekelia prieštaravimų toks apibendrinimas: „Apskritai valstiečių dalia Lietuvos Respublikos metais buvo sunki. Visa šeima dirbdavo nuo aušros iki sutemų stengdamasi sukaupti lėšų bent vienam vaikui išmokyti. <...> Lietuvos ūkio sistema buvo taip sutvarkyta, kad pajamas užtikrindavo ne darbo našumas, o ūkininkavimo ekstensyvumas ir intensyvumas. Kaimas turėjo ekonomiškai išlaikyti miestą.“⁸⁰ Tačiau šis vertinimas vis dėlto yra „žvilgsnis iš ateities“. Epochos amžininkas, kilęs iš Žemaitijos, lenkų visuomenės veikėjas ir Lietuvos problemų žinovas Vladislavas Velhorskis labai gerai vertino autoritarinio režimo politiką kaimo. 1938 m. pabaigoje išleistoje knygoje jis teigė, kad tautininkų valdžia sugebėjo surasti tinkamą bendravimo su žemdirbiais metodą kredito, mokesčių, importo muitų, kelių gerinimo, agronomijos ir veterinarijos žinių sklaidos sferose⁸¹. V. Velhorskis pažymėjo, kad Lietuvos žemės ūkis didžiosios ekonominės krizės laikotarpiu patyrė sunkų išbandymą: „Tai, kad jis

šiai ar taip išgyveno aštriausią tos krizės laikotarpį, lėmė aplinkybė, jog prieš 3–4 metus iki jo pradžios buvo imtasi sustiprintų žemės ūkio vystymo priemonių.“⁸² Panašiai, beje, išėivijoje rašė ir istorikas Juozas Jakštas: „<...> sunkiais pasaulinės ūkio krizės metais buvo laimė turėti tokį žemės ūkio ministrą, koks buvo J. Aleksa. <...> Jis sugebėjo išlaikyti žemės ūkį nesutrikusį ir tais sunkmečio metais.“⁸³

Tautininkai, dvarininkai, dvarai...

Kita vertus, ir tai negali stebinti, lenkų autorius daugelyje knygos vietų pabrėžė žemės reformos, jo nuomone, tikslą: greta mažžemių ir bežemių lietuvių valstiečių aprūpinimo žeme, atimti iš lenkų bei rusų savininkų dvarus ir likviduoti jų politinę įtaką, taip sudarant geresnes galimybes tautinėms mažumoms sulietuvinti. Panašaus požiūrio su kai kuriomis išlygomis laikosi ir šiuolaikiniai lenkų istorikai. Vienas jų – K. Buchovskis, žinomas lenkų ir lietuvių santykių tyrinėtojas, su kuriuo ir kitais polemizuoja G. Vaskela savo vėliausioje monografijoje⁸⁴. Tikriausiai konsensusas šiuo klausimu niekada nebus pasiektas, bet argumentų vienam ar kitam požiūriui paremti visada galima surasti arba juos pritempti.

Tautinis aspektas ginčų dėl žemės reformos vykdymo sprendimo būdavo be-reikšmis arba antraeilis dalykas, bent jau vyriausybės lygiu. Keletą metų tęsėsi ginčas dėl Marijampolės apskrities Paširvinčių ir Norvidų dvarų žemėse prieš Didįjį karą apgyvendintų kolonistų iš Rusijos gilumos likimo. Jie žemės nebuvo išpirkę,

⁷⁹ B. Povilaitis, 1997, p. 47.

⁸⁰ Lietuvos istorija, t. X, 2015, p. 16.

⁸¹ W. Wielhorski, *Litwa współczesna*, Warszawa, 1938, s. 106–108.

⁸² *Ten pat*, s. 192.

⁸³ J. Jakštas, 1992, p. 140.

⁸⁴ G. Vaskela, p. 235–265.

Lietuvos pilietybės neįgijo, tad ta žemė buvo nusavinta ir skirta išdalyti naujakuriams Lietuvos piliečiams. Daugelis kolonistų, kuriems buvo atlyginta tik už jų ūkiuose pasistatytus trobesius, emigravo, kiti teikė prašymus Respublikos prezidentui, premjerui, ministrams. Klausimas buvo perduotas žemės ūkio ministrui J. Aleksai. Jis premjerui A. Voldemarui pranešė, kad kolonistų žemės nusavinimas atitiko įstatymus, tad „kolonistai savo ūkius turi užleisti naujakuriams Lietuvos piliečiams. Esamomis žiniomis dalis minėtų dvarų kolonistų išvažiavo į Braziliją. Žemės ūkio ministerijos nuomone dabartiniu laiku, kuomet daugelis tikrų Lietuvos sūnų priversti yra ieškoti sau darbo užsieniuose, toks emigravimas žmonių, kurie Lietuvoje rusų valdžios buvo įgyvendinti dirbtinai, viliojant juos visokiomis privilegijomis, yra pilnai natūralus ir neišvengiamas reiškinys.“⁸⁵ Vargu ar XX a. trečiajame dešimtmetyje ši J. Aleksos pastaba būtų vertinama kaip diskriminacijos ar ksenofobijos pavyzdys.

Žinoma, nekelia abejonių faktas, kad Lietuvos dvarininkų padėtis buvo sunki. Jiems paliktus 80 ha ūkius slėgė skolos, trūko lėšų net pripažintų „kultūriniais ūkiais“ dvarų savininkams, kuriems pagal 1922 m. įstatymą taikyta didesnė norma. Taujėnų ponas Konstantinas Radvila (Radziwill) 1928 m. balandį kreipėsi laišku – pagalbos šauksmu į Voldemarą. Kunigaikščio laiškas premjerui, tikriausiai, nebuvo pirmas, nes prasidėjo atsiprašymu dėl to, kad „dar kartą gaišinu Tamsta savo privatiškais reikalais“, bet toliau tarsi paneigimu privatiškumo: „<...> aš esu balsas

ištiso luomo, dešimčių tūkstančių žmonių, kurie yra pastatyti į neapsakomai sunkias gyvenimo aplinkybes mūsų Tėvynėje.“⁸⁶ Išdėstęs savo bėdas, kai dėl skolų jis negali tinkamai tvarkyti jam pripažintos kultūrinio ūkiu dvaro dalies, už nusavintą žemę atlyginimo negauna, paskolų negali paimti, Konstantinas Radvila prašė padėti gauti kreditą. Apie save jis jausmingai rašė: „Aš esu tikras Lietuvos sūnus⁸⁷, aš esu dirbęs penkiasdešimt metų gimtam kraštui ir per daug esu prisirišęs prie tos žemės, kurią mano bočiai krauju laistė, kad galėčiau dabar tą žemę apleisti, kaip kiti, ir ieškoti sau kitos tėvynės.“⁸⁸

K. Radvila galėjo tikėtis paramos iš valdžios, nes savotišką „dialogą“ su ja buvo pradėjęs prieš metus. 1927 m. gegužę tautininkų dienraštis išspausdino netrumpą jo kreipimąsi su redakcijos paaiškinimu, kad leidžiama „pasireikšti šiam ypatingai skaudžiai sugeltos krūtinės balsui“⁸⁹. Šis balsas pasirodė gana agresyvus ir opozicinės „Lietuvos žinios“, primetusios valdžiai net nepagrįstų kaltinimų, nelabai perdėjo, įvertindamos K. Radvilos laišką. Liaudininkų laikraštis rašė: „Buvęs stambus žemės magnatas su didžiausiu paniekinimu smerkia visa tai, kuo per 8 metus gyvavo ir kvėpavo Nepriklausoma Lietuva. Jo nuomone, Lietuvos įstatymdavybės įstaiga buvusi kažki koks psichopatų susibūrimas, žemės reforma – pogromas ir

⁸⁶ Konstantino Radvilos laiškas Ministrui Pirmininkui, 1928-04-20, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 587, l. 50.

⁸⁷ Konstantinas Radvila gerai kalbėjo lietuviškai taujėniškių tarme, kuri buvo gimtoji ir prezidentui A. Smetonai.

⁸⁸ *Ten pat*, l. 50 ap.

⁸⁹ Kunigaikštis K. Radvilas, „Atviras laiškas į lietuvių tautos sąžinę“, in: *Lietuvis*, 1927-05-10, Nr. 102, p. 2–3.

⁸⁵ Žemės ūkio ministro raštas ministrui pirmininkui, 1927-10-12, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 527, l. 54.

neteisėtas „kultūriškų“ lenkų dvarų žemių užgrobimas 8 nepriklausomybės metai privedė kraštą prie visiško suirimo: lietuvių inteligentija ištvirkynusi valstiečius, įskiepijusi jiems „komunizmo nuodus, kiršininystę, vagystę ir tinginystę.“⁹⁰ Tautininkų dienraštis apkaltino oponentus nuolatinių priekabių prie vyriausybės ieškojimu, bet padarė rimtą priekaištą kunigaikščiui dėl abejingumo lietuvių tautiniam atgimimui: „Būdamas turtingas ir įtakingas, ar padėjo jis nors kuo mūsų tautai atsikelti? Deja, reikia pasakyti – ne! Negirdėt, kad jis būtų tuomet opiaisiais mūsų tautos reikalais nors pirštu pajudinęs. Jis tuomet veikiausiai buvo, jei ne visai išsižadėjęs, tai bent pamiršęs savo tautą.“⁹¹

Vis dėlto autoritarinės valdžios dialogas su dvarininkais tęsėsi. Dar vienas abipusis gestas buvo Konstantino Radvilos ir dar keletas Lietuvos bajorų – dvarininkų dalyvavimas Jonušo Radvilos pagerbimo išskilmėse Kėdainiuose 1927 m. rugsėjį. Jis ten taip pat priėmė šio įžymaus protėvio vardu pavadinto husarų pulko garbės vado titulą⁹². Nuolaidų iš valdžios dvarininkams visgi teko dar palaukti. Autoritariniam valdymui dvarininkų parama pragmatiniu požiūriu nebuvo labai svarbi. Tačiau tautininkai nuo pat 1919 m. turėjo savitą požiūrį į žemės reformą, o vienas iš jų idėjinių siekių buvo sugrąžinti bajorus lietuvybei. Žemės reformos įstatymų pataisymui palankia dvarininkams linkme dėl ekonominių priežasčių pritarė ir ministras J. Aleksa. Naujakurių ūkiai gamino nedaug prekinės produkcijos, dvarų indėlis tebebuvo reikš-

mingas. Ministerijos žemės reformos valdyba paruošė jos įstatymo pakeitimo projektą, kurį ministras 1928 m. lapkričio 17 d. nusiuntė premjerui⁹³. Praėjus vieneriems metams „Vyriausybės žinios“ paskelbė prezidento A. Smetonos ir premjero J. Tūbelio pasirašytą įstatymą. Jis, palyginti su 1922 m. įstatymu, buvo labai lakoniškas, galbūt sąmoningai toks pateiktas. Esmę perteikė vienas sakiny: „Žemės reformos įstatymo §1 p. g. nurodytam žemės savininkui paliekama nenusavinama žemės norma 150 ha didumo, jeigu nusavintoji iš jų, einant žemės reformos įstatymu (§1 p. g.), žemė dar nesunaudota žemės reformos reikalams arba išnuomota žemės ūkio kultūros reikalams.“⁹⁴ Šio įstatymo vykdymas ir palyginti kukli kompensacija už nusavintą žemę ketvirtajame XX a. dešimtmetyje, šiaip ar taip, padėjo daugeliui dvarininkų pelningai ūkininkauti ir apkarpytuose dvaruose⁹⁵.

Sąlyginis valdžios palankumas dvarininkams rodo jos siekį išlaikyti kaimo struktūroje ir stambius privačius ūkius. Šalyje, kuri trečiąjį ir beveik visą ketvirtąjį dešimtmetį konfrontavo su Lenkija, nepriklausomybės netekimo išvakarėse toliau egzistavo „senųjų“ dvarininkų sluoksnis, išlaikęs dalį turėtos nuosavybės bei tradicijų. Lietuvių visuomenėje tebevyravo požiūris į dvarus kaip į svetimkūnį, kuris turi išnykti ir nyksta dėl savininkų degradacijos ir nesugebėjimo ūkininkauti. Tai buvo patraukli tema ir rašytojams. Garsiausias tokios angažuotos kūrybos pavyzdys – Jono

⁹⁰ „Stambaus dvarininko balsas“, in: *Lietuvos žinios*, 1927-05-13, Nr. 107, p. 1.

⁹¹ „Dėl p. Radvilo laiško“, in: *Lietuvis*, 1927-05-19, Nr. 110, p. 1.

⁹² K. Buchowski, 1999, s. 178.

⁹³ Žemės ūkio ministro raštas ministrui pirmininkui ir įstatymo pakeitimo projekto paaiškinamasis raštas, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 584, l. 14–25.

⁹⁴ „Nenusavinamos žemės normos įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1929-11-13, Nr. 313, p. 4–5.

⁹⁵ K. Buchowski, 1999, s. 204–208.

Marcinkevičiaus romanas „Benjaminas Kordušas“, apdovanotas 1937 m. „Spaudos fondo“ leidybos bendrovės premija. Romane atspindėtas reiškinytis iš tikrųjų egzistavo, bet jis parodytas supaprastintai ir kiek karikatūriškai, o atomazga pabaigoje – banali melodrama, kitaip tariant, kičas. Tačiau ne visuomenės nuotaikos lėmė, kad atnešta iš svetur „socialistinė revoliucija“ Lietuvoje ne tik likvidavo dvarus, bet ir negrįžtamai sunaikino ketvirtajame dešimtmetyje užbaigtos žemės reformos sukurtą gyvybingą žemėvaldos struktūrą.

Vietoj išvadu

Tarpukario Lietuvos žemės reforma susilaukė nemažo istorikų, ekonomistų, sociologų dėmesio. Ir tarybiniu laikotarpiu, nepaisant partinės ideologijos ir konjunktūros varžtų, įvairūs autoriai surinko daug faktinės medžiagos, padarė vertingų apibendrinimų. Tačiau lūžis temos historiografijoje sietinas su G. Vaskelos ir Z. Norkaus darbais, kuriuose jie žemės reformą nuodugnai išanalizavo statistiniu bei sociologiniu aspektais. Dar lieka erdvės tyrimams visuomenės, pirmiausia politikų – žemės reformos rengėjų, vykdytojų ir „aukų“ – dvarininkų požiūriams bei laikysenos jos atžvilgiu motyvams išsiaiškinti.

Visiškai likviduoti dvarus, kuriantis nepriklausomai Lietuvai, neskaitant nelegaliai veikusių komunistų, reikalavo tik socialdemokratų partija. Tačiau socialdemokratų dogmatizmas ir „pirmaeiviškumas“ darė jų vaidmenį rengiant žemės reformą marginalų. Radikalų, bet ne revoliucinį reformos projektą socialinės katalikybės idėjų veikiamas suformulavo M. Krupavičius, tas projektas rėmėsi A. Rimkos statistiniais

tyrinėjimais. Lietuvos valstybės politiką 1919–1922 m. dvarų ir dvarininkų atžvilgiu lėmė, iš vienos pusės, ekonominiai valstybės interesai – būtinumas užtikrinti karo ir vokiečių okupacijos nuniokotų dvarų produktyvumą, o iš kitos – uždavinys apriboti nepalankių nepriklausomybei dvarininkų politinį aktyvumą ir pradėti bežemių, mažąžemių bei kariuomenės savanorių laukiamą žemės reformą. Iš visų lietuvių politinių jėgų dvarininkams savotišką palankumą rodė tik A. Smetonos Pažanga (būsimieji tautininkai).

Žemės reformos įstatymas, prieš kurį dėl nepakankamo radikalumo balsavo socialdemokratai, o susilaikė liaudininkai, buvo Steigiamojo Seimo priimtas 1922 m. vasario 15 d. Beje, vienas iš liaudininkų lyderių, A. Rimka, ekonominiais motyvais pasisakė už nuosaikią ir lėtai vykdomą žemės reformą.

Žemės ūkio ministras M. Krupavičius 1923–1926 m. reformą vykdė labai sparčiai. Žvelgiant iš laiko distancijos, tai buvo jo nuopelnas, bet einamuoju momentu M. Krupavičių kritikavo tiek kairioji opozicija, tiek tautininkai. Po 1926 m. gruodžio 17-osios perversmo dvarų parcelavimas, nors ir lėtesniais tempais, buvo vykdomas toliau. Daugiau dėmesio skirta kaimų skirstymui į vienkiemius ir žemės ūkio kultūrai kelti. Čia svarbus J. Aleksos, žemės ūkio ministro 1927–1935 m., vaidmuo. Tautininkų valdžia padarė nuolaidų dvarininkams, nes jų padėtis buvo gana sunki. Nepriklausomybės netekimo išvaka-rėse Lietuvos kaimo agrarinėje struktūroje tebeegzistavo žemės reformos smarkiai apkarpyti „senųjų“ – bajorų kilmės – dvarininkų ūkiai.

BIBLIOGRAFIJA

Abromaitis A., 2003 – A. Abromaitis, „Aspekty psychologiczne reformy rolnej na Litwie“, in: *Biuletyn historii pogranicza*, 2003, nr 4, s. 27–30.

Buchowski K., 1999 – K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim. 1918–1940*, Białystok, 1999.

Febvre L., 1968 – L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVI e siècle. La religion de Rabelais*, Paris, 1968.

Grakauskas B., 1959 – B. Grakauskas, „Buržuazinė agrarinė žemės reforma Lietuvoje (1919–1940 m.)“, in: *Lietuvos žemės ūkio akademijos mokslo darbai*, t. 6, sąs. 2, Kaunas, 1959, p. 75–89.

Jakštas J., 1992 – J. Jakštas, *Nepriklausomos Lietuvos istorija, 1918–1940*, Chicago: Akademinio Skautų Sąjūdžio Vydūno fondas, 1992.

Kniūraitė V., 1994 – V. Kniūraitė, *1922 m. žemės reforma Lietuvoje*, Vilnius: VPU leidykla, 1994.

Kriščiūnas E., 2007 – E. Kriščiūnas, „Mykolas Krupavičius – kovotojas už visuomeninį teisingumą ir lietuviybę“, in: *Prelatas Mykolas Krupavičius: straipsnių rinkinys*, sudarytojai A. Vasiliauskienė, E. Kriščiūnas, Vilnius: Versus aureus, 2007.

Laurinavičius Č., 1997 – Č. Laurinavičius, „Lietuvos istorijos XX a. apžvalga“, in: Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997.

Lietuvos istorija, t. X, 2015 – *Lietuvos istorija, t. X, Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius, 2015.

Lietuvos TSR istorija, t. 3, 1965 – *Lietuvos TSR istorija, t. 3. Nuo 1917 iki 1940 metų*, Vilnius, 1965, p. 117–124.

Mačiulis D., 2002 – D. Mačiulis, „Dvarų kultūrinio palikimo likimas Nepriklausomoje Lietuvoje“, in: *Kultūros paminklai*, 2002, Nr. 9, p. 33–62.

Norkus Z., 2014 – Z. Norkus, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aukso žuvis, 2014.

Povilaitis B., 1997 – B. Povilaitis, *Lietuvos žemės ūkis 1918–1940: jo raida ir apžvalga*, Vilnius: Tėvynės sargas, 1997.

Truska L., 1996 – L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.

Truska L., 1978 – L. Truska, „Buržuazijna reforma agraran 1922 r. na Litwie“, in: *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, t. 39, Warszawa–Poznań, 1978, s. 99–124.

Vansevičius S., 1968 – S. Vansevičius, „Buržuazinės Lietuvos 1922 metų žemės reformos įstatymas ir jo klasinė esmė“, in: *Teisė*, 1968, t. 7, p. 13–22.

Vaskela G., 2002 – G. Vaskela, *Lietuva 1939–1940 metais. Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002.

Vaskela G., 1992 – G. Vaskela, *Lietuvos kaimo gyventojai, 1920–1940 m. (Socialinis ir ekonominis aspektas)*, Vilnius: Academia, 1992.

Vaskela G., 2014 – G. Vaskela, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

Vaskela G., 1998 – G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998.

THE PROCESS OF AGRARIAN REFORM IN THE INTERWAR LITHUANIA AND THE SOCIETY

Algis Povilas Kasperavičius

S u m m a r y

The article analyses how different social and political groups of interwar Lithuania perceived the on-going agrarian reform, what were their motives behind the decisions to appropriate the

estate of landowners and to compensate the loss, how the landowners tried to influence the process of preparation and implementation of the agrarian reform.

Įteikta 2015 09 25

Parengta skelbti 2015 11 09